opuscul, oferă o mai mare maniabilitate în unificarea tuturor datelor. Întreprinsă metodic şi cu perspectiva întregului material, această muncă îşi va arăta pe deplin roadele şi utilitatea abia la închegarea definitivă a ansamblului; dat fiind ritmul în care înaintează lucrarea, acest moment nu pare a fi prea îndepărtat. În aşteptarea lui ne exprimăm din nou satisfacţia că vom avea la îndemînă un instrument de lucru capabil să ofere o imagine clară nu numai asupra termenilor, ci şi asupra variatelor semnificaţii pe care le primesc în diferitele contexte la care participă.

D. Sluşanschi

CHRISTINE MOHRMANN, *Études sur le latin des chrétiens. Tome III. Latin chrétien et liturgique.* Roma, Edizioni di storia e letteratura, 1965, 458 p. 8°.

Amplul volum datorat distinsei savante de la Nijmegen reuneşte articole publicate în revista olandeză „Vigiliae Christianae" între 1947 şi 1958, consacrate unor probleme, de ansamblu sau de detaliu, ale latinei scriitorilor creştini. După cum se ştie, Chr. Mohrmann a închinat majoritatea activităţii sale fundamentării şi aprofundării teoriei, formulate de J. Schrijnen şi de d-sa însăşi, a caracterului de limbaj special, de grup („Sondersprache") a latinei creştine.

Prima secţiune a „Studiilor" (*Études générales sur le latin chrétien et liturgique*, p. 13—263) cuprinde articole referitoare tocmai la acest aspect al limbii scriitorilor creştini.

În studiul *Le latin commun et le latin des chrétiens* (p. 13—24), se reiau argumentele invocate în sprijinul teoriei menţionate mai sus, se defineşte noţiunea de limbaj special şi se stabilesc raporturile cu limba comună; oprindu-se mai ales asupra problemei caracterului conştient al fenomenului, autoarea ajunge la concluzia că vorbitorii îşi dădeau seama că folosesc o limbă aparte. Un pasaj din Augustin atestă faptul că exista o tradiţie lingvistică de grup (*ecclesiastica loquendi consuetudo, Ciu. Dei*, X, 21, *ritus loquendi ecclesiasticus, Enarr. in Ps.* 93, 3, *usus loquendi ecclesiasticus, De nupt. et conc.*, 2, 33, 55), de care era conştient nu numai un scriitor foarte sensibil la problemele lingvistice („qui parfois fait preuve d'une lucidité étonnante sur les problèmes de la langue", p. 16), dar şi publicul larg, care gusta jocurile de cuvinte bazate pe sensurile diferite ale aceluiaşi termen în limba comună şi în cea creştină. A doua chestiune luată în dezbatere este aceea de a şti dacă şi cercurile necreştine percepeau caracterul diferenţiat şi de grup al limbii creştinilor. Observaţiile lui Lactantius privind dispreţul arătat de oamenii cultivaţi pentru scrierile creştine din cauza sărăciei stilistice a textelor religioase (*contemnuntur itaque ab iis qui nihil audire uel legere nisi expolitum ac disertum uolunt, Diu. inst.*, 5, 1, 15) şi faptul că o parte a discursurilor lui Cyprianus nu putea fi înţeleasă de neiniţiaţi (*quoniam mystica sunt quae locutus est et ad id praeparata ut a solis fidelibus audiantur*, id., *ibid.*, 26) o determină pe autoare să răspundă afirmativ la chestiunea pe care o ridicase. Încheierea articolului e consacrată împrumuturilor pe care limba comună le-a putut face din latina creştină; astfel cîţiva termeni „tehnici" creştini apar la Ammianus Marcellinus, cu indicarea de către autor a caracterului lor special (*ut Christiani appellant*).

Al doilea articol, *Transformations linguistiques et évolution sociale et spirituelle* (p. 25—31), îşi propune să analizeze teoriile lui H. F. Muller[1] cu privire la evoluţia latinei vulgare, pe

[1] Mai ales cele din ultima sa lucrare, *L'époque mérovingienne, essai de synthèse de philologie et d'histoire*, New York, 1945, în care autorul scoate în evidenţă rolul creştinismului în evoluţia limbii latine.

https://biblioteca-digitala.ro

care acesta o consideră unitară pînă în secolul al IX-lea şi ale cărei diferenţe faţă de norma clasică le explică în primul rînd prin influenţa unor factori psihici şi sociali. Autoarea lasă să se întrevadă rezervele ei faţă de caracterul hazardat al ansamblului teoriilor lui Muller, dar acceptă totuşi unele din ideile acestuia şi nu-i opune obiecţii de principiu : în timp ce Muller socotea drept trăsătură fundamentală a latinei clasice impersonalismul acesteia şi atribuia accentuării personalităţii individului un rol determinant în evoluţia latinei tîrzii, considerînd că doctrina creştină a contribuit la geneza acestei transformări psiho-sociale, Chr. Mohrmann atrage atenţia asupra „tendinţei spre colectivism" manifestată în primele secole ale creştinismului (care duce şi la constituirea „limbii de grup"), fără să se opună net felului în care Muller concepe raporturile dintre evoluţia spirituală şi socială şi cea lingvistică.

Articolul următor, *Les éléments vulgaires du latin des chrétiens* (p. 33—66), aduce în discuţie o problemă deosebit de complexă : primele texte creştine (în special primele traduceri ale Bibliei) arată „une certaine prédilection pour les procédés, les mots et les constructions de la langue populaire" ; aceste vulgarisme au devenit „des éléments constructifs du latin des chrétiens" ; autoarea îşi propune să le urmărească originea şi istoria. Sursa cea mai importantă a vulgarismelor creştine o constituie limba primelor traduceri : autoritatea acestora a conferit cuvintelor o nouă nobleţe, impunîndu-le şi limbii scriitorilor latini culţi (*Vulgata* păstrează termeni populari de tipul *angustiare, appretiare, appropiare* etc.) ; a doua sursă s-ar afla chiar în limba curentă, la care scriitorii creştini fac un apel constant ; Chr. Mohrmann semnalează cuvinte şi turnuri sintactice atestate la Plaut, dispărute din literatura clasică şi apărute din nou în textele creştine. În continuare, autoarea, analizînd stilul diferiţilor scriitori creştini, arată cum toate aceste elemente îşi pierd cu timpul caracterul vulgar şi devin părţi constitutive ale limbii literare creştine. În acest rezumat, prin forţa lucrurilor sumar şi simplificator, n-am putut oferi decît o reflectare extrem de palidă a complexităţii problemelor abordate şi a fineţei analizelor. Ne permitem totuşi să formulăm unele rezerve, care nu ating esenţa articolului, ci se referă numai la unele interpretări de detaliu. Autoarea constată cu drept cuvînt că, în raport cu conservatismul clasic, idiomul creştin „fait preuve d'une fertilité et d'une productivité étonnantes" (p. 35). Credem însă că explozia lexicală la care asistăm în literatura creştină nu reprezintă în totalitatea ei, şi nici măcar în majoritate, efectul unei reacţii cu caracter p o p u l a r la rigorile clasicismului, ci e mai degrabă reacţia unor scriitori culţi, care nu puteau şi, conştienţi de superioritatea lor ideologică, nu voiau să se supună unor norme învechite ; pentru exprimarea noilor noţiuni, noilor idei erau necesari termeni noi, şi aceştia au fost găsiţi în parte în vorbirea populară sau în literatura arhaică, în majoritatea cazurilor însă în neologisme, pentru crearea cărora toate resursele limbii latine erau utilizate. Evident că sursa primă a inovaţiilor, cea care constituie nucleul noului mod de exprimare, se află în vechile traduceri ; dar materialul oferit de acestea nu putea, singur, satisface toate necesităţile. Şi chiar despre o parte din termenii păstraţi de Ieronim din versiunile anterioare în *Vulgata* nu se poate afirma că au o provenienţă populară (din lista de la p. 38 am citat mai sus cîteva cuvinte evident populare ; nu se poate susţine însă caracterul vulgar al unor termeni ca *fructificare, indisciplinatus, supplantatio*). Tot astfel cuvintele (sau procedeele) plautine regăsite la scriitorii creştini nu sînt neapărat menţinute în uzajul popular în decursul secolelor, ci, fiind formate cu mijloace productive de derivare, au putut fi refăcute oricînd în decursul istoriei limbii latine (*constabilire, deliramentum, palpatio, seminatio*, numeroasele derivate în *-tor, -tio, -bundus* şi mai ales *-bilis*) ; nu credem, de asemenea, că un compus destul de greoi, calchiat după greacă, ca *pusillanimitas*, ar putea avea un caracter popular (p. 43), chiar dacă elementele componente sînt populare.

De o importanţă deosebită e şi articolul următor, *Les origines de la latinité chrétienne à Rome* (p. 62—126), care, mai mult decît se poate întrevedea din titlu, este o istorie, amplu documentată, a limbii latine creştine ; autoarea îşi propune să dezbată problema, abordată recent de mai multe lucrări, a înlocuirii limbii greceşti prin cea latină în comunităţile creştine

https://biblioteca-digitala.ro

din Italia, dar extinde sfera investigaţiei, luînd în discuţie nu numai evoluţia limbii latine creştine, ci şi rolul pe care l-a jucat comunitatea romană în elaborarea acestui idiom (se ştie că, în general, latinei africane i se acordă importanţa majoră în acest domeniu). Latinizarea comunităţii romane s-a produs în momentul cînd majoritatea credincioşilor a fost constituită de romani şi nu de străinii de origine orientală. Reflectarea în limbă a acestui proces a cunoscut trei faze : în cea dintîi, latina e numai limba curentă (în această fază au apărut primele traduceri ale unor fragmente din Biblie), greaca rămînînd limba oficială ; în cea de a doua se produce latinizarea limbii oficiale (către mijlocul secolului al III-lea corespondenţa dintre episcopi se ţine, parţial, în latineşte) ; în cea de a treia (secolul al IV-lea) liturghia devine de asemenea latină. Pe baze filologice deosebit de solide, autoarea demonstrează vechimea latinei în comunitatea creştină (un text grec redactat la Roma către mijlocul secolului al II-lea, *Pastor Hermae*, conţine cuvinte de origine latină, cu accepţiuni tehnice creştine : στατίων = *statio* „post") ; tot din secolul al II-lea provine şi traducerea latină a Epistolei lui Clemens Romanul către corintieni, poate cel mai vechi text latin creştin cunoscut (p. 86). O etapă mai importantă, şi cu o istorie mai clară, a latinei creştine e oferită de opera lui Novatianus (mijlocul secolului al II-lea), pe care autoarea o supune unei amănunţite analize (p. 106—120), urmată de discutarea celorlalţi scriitori de origine romană sau care şi-au desfăşurat activitatea la Roma. Concluzia autoarei este că prioritatea Africii în constituirea latinei creştine e departe de a fi dovedită ; la Roma însă exista un idiom creştin ferm constituit, care va deveni idiomul întregii creştinătăţi.

Aceeaşi soliditate filologică şi precizie în interpretarea lingvistică este caracteristică şi pentru articolul *Les emprunts grecs dans la latinité chrétienne* (p. 127 — 145) ; sînt studiate aici condiţiile externe ale împrumutului, caracterul său în primul rînd popular şi oral, domeniile afectate de împrumut şi cele refractare împrumutului direct, valoarea stilistică a termenilor greceşti etc.

Pentru a nu da o extindere exagerată acestei prezentări, nu vom face decît să semnalăm contribuţiile, bogate în fapte, interpretări şi sugestii, care încheie prima secţiune a volumului : *Problèmes stylistiques dans la littérature chrétienne* (p. 147—170), *Linguistic Problems in the Early Christian Church* (p. 171—196), care, printre altele, scoate în evidenţă şi explică unitatea lingvistică a Occidentului faţă de diversitatea din Orient, *Quelques observations linguistiques à propos de la nouvelle version latine du psautier* (p. 197—225), *Quelques observations sur l'évolution stylistique du canon de la messe romain* (p. 227—244), *À propos des collectes du psautier* (p. 245—263), în care emite ipoteza că aceste rugăciuni ar proveni din Vivarium-ul lui Cassiodor.

A doua secţiune, *Études lexicologiques et sémasiologiques* (p. 266—376), cuprinde o serie de articole consacrate unor probleme de detaliu, din care cităm : *Encore une fois : paganus* (p. 277—289) ; autoarea trece în revistă argumentele în favoarea şi împotriva celor două explicaţii propuse încă din Renaştere pentru sensul „păgîn" : „ţăran", deoarece comunităţile creştine erau esenţialmente citadine, şi „civil", în opoziţie cu *militia Christi* ; ambele sînt considerate inacceptabile de către Chr. Mohrmann, care sugerează că ar trebui să se ia ca punct de plecare sensul „particular, profan, care nu e membru al unei comunităţi" ; acest sens e atestat în texte (*tam Caesaris quam senatorum et paganorum praedia*, Ulp., *Dig.*, 11, 4, 3 ; *ipse semipaganus Ad sacra uatum adfero nostrum*, Persius, *Chol.*, 6 ; în inscripţii referitoare la gladiatori se vorbeşte de un ὄνομα παγανόν, numele originar al gladiatorului, în opoziţie cu cel „profesional"). Semnalăm de asemenea, fiindcă intervine într-o dezbatere destul de aprinsă, articolul *Missa* (p. 351—376) ; autoarea consideră că valoarea iniţială a cuvîntului e cea a unui abstract, „trimitere (renvoi)", încheiere solemnă a unei etape a ceremoniei religioase ; de aici, cu timpul, *missa* a început să desemneze slujba însăşi. Alte articole sînt consacrate unor interdicţii de vocabular (p. 267—268), sensului tardiv al cuvîntului *mulier* (p. 269—271),

https://biblioteca-digitala.ro

termenilor *insensatus* (p. 273—275), *praefari — praefatio* (p. 291—305), *statio* (p. 307—330), *tropaeum* și *nomen* („martiriu" și „moaște", p. 331—350).

Ultima secțiune, *Notes sur quelques auteurs chrétiens* (p. 377—411), e consacrată unor detalii filologice și lingvistice, dintre care amintim intervenția în dezbaterea privind raportul cronologic dintre textul cunoscut sub numele de *Regula Magistri* și celebra *Regula Benedicti* (p. 399—411); supunînd unei critici atente argumentele lingvistice invocate în recenta ediție diplomatică pregătită de H. Vanderhoven și F. Masai, care consideră că manuscrisele *Regulei Magistri* provin din cercul Vivarium-ului, autoarea ajunge la concluzii sceptice : „il ne faut pas vouloir tirer trop des faits de langue" (p. 411).

Volumul se încheie cu o amplă bibliografie (p. 415—430), cu un indice de nume proprii (p. 431—438) și de cuvinte, grecești și latine (p. 439—449). Un indice de materii (p. 451—456) facilitează consultarea acestei culegeri, destinată să rămînă o lucrare fundamentală, de referință permanentă pentru toți cei care se ocupă de istoria limbii latine tîrzii.

I. Fischer

L'ANNÉE ÉPIGRAPHIQUE. Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine. Année 1967. Rédigée par Jean Gagé, Marcel Leglay, H.-G. Pflaum et Pierre Wuilleumier. Paris, Presses Universitaires de France, 1969, 250 p.

Vorbind, în volumul precedent al acestei reviste, de schimbările petrecute în redacția *Anului epigrafic*, ca și de îmbunătățirile tehnice aduse venerabilului periodic, subliniam cu satisfacție numărul tot mai mare de texte înregistrate și amploarea sporită a comentariilor adăugate de cei patru editori. Tendința astfel semnalată se menține în fasciculul 1967, în care numărul inscripțiilor e mai mare decît oricînd în trecut, iar alcătuirea întregului a cîștigat și ea în precizie și comoditate. De-aci înainte publicația nu va avea decît să stăruie pe calea începută pentru a rămîne uneatta indispensabilă a fiecărui cercetător al antichității, în cele mai multe din numeroasele-i compartimente.

Firește, în limitele modeste ale acestei notițe, nu poate fi vorba să dau seamă după cuviință de bogăția și varietatea știrilor aduse de cele aproape 650 de documente reproduse sau numai analizate în culegere. Lăsînd la o parte numeroasele fragmente prețioase pentru informațiile prosopografice sau de istorie militară ori religioasă, semnalez, oarecum la întîmplare, interesul deosebit al textelor cu numerele : 239 (*tessera hospitalis* din Herrera de Pisuerga), 342 (lespede funerară a unui Giboaldus, de neam franc, scrisă într-o limbă care n-aduce decît de departe cu latina pe care-am învățat-o), 427—438 (grup de dedicații latine — pe lîngă cîteva pietre de mormînt — din Chersones și Charax), 444 (stelă din Samothrake, consemnînd inițierea în misterele Cabirilor a unui proconsul al Macedoniei și a unui numeros grup de însoțitori), 455 (nou fragment din preambulul edictului de *pretiis rerum uenalium*), 456 (decret al locuitorilor din Messene prilejuit de rănirea — la Artagira, în 2 e. n. — a nepotului lui Augustus, Lucius Caesar), 478 (lungă scrisoare imperială, în latinește, privind cinstirea cu statui aurite a lui Flavius Philippus, *praefectus praetorio per Orientem* între 344—353), 480 (proclamație, în grecește, dată de L. Antonius Albus, proconsul al Asiei sub Antoninus Pius), 549 (curioase aclamații întru slava unui generos *munerarius*, pe un mozaic din Tunis înfățișînd scene de vînătoare).

Numerele 145—185 reproduc inscripții din Lusitania revăzute și reeditate de Scarlat Lambrino (poate ultima-i osteneală științifică). Material epigrafic din Dacia se înregistrează

https://biblioteca-digitala.ro